

Наставно–научном већу
Филозофског факултета
Универзитета у Београду

На предлог Одељења за историју, Наставно-научно веће Филозофског факултета у Београду је на VIII редовној седници, одржаној 7. новембра 2019. године, изабрало чланове Комисије за оцену и одбрану докторске дисертације докторанда МА Јелене Н. Радосављевић, под насловом *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*. За чланове Комисије изабрани су: др Сузана Рајић, редовни професор Филозофског факултета, Универзитета у Београду, ментор кандидата; др Милош Јагодић, редовни професор Филозофског факултета, Универзитета у Београду; и др Славенко Терзић, научни саветник Историјског института у пензији и дописни члан Српске академија наука и уметности. Комисија је прегледала предату дисертацију и има част да Већу поднесе следећи:

ИЗВЕШТАЈ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Јелена (Недељко) Радосављевић рођена је у Ужицу 28. 09. 1989. Основну школу завршила је у Косјерићу 2004, а Гимназију у Пожеги 2008. Дипломирала је 2012. на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Мастер рад *Богослужбена књига, даривање и откуп на прелазу векова (18–19. век) у епархијама под јурисдикцијом Васељенске патријаршије*, одбранила је 2013. на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Студент је докторских студија историје на истом факултету. Као стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја, а затим и као истраживач сарадник, била је ангажована на пројекту Балканолошког института САНУ „Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку“ у периоду од 2014. до 2018. године. Као истраживач-сарадник запослена је у Историјском институту, где је ангажована на пројекту „Европа и Срби (1804– 1918), подстицаји и искушења европске Модерне“. Објавила је више научних радова и учествовала на више научних скупова међународног и водећег националног значаја. Говори енглески,

персијски и грчки језик, служи се бугарским и руским. У више наврата вршила је истраживања у архивима и библиотекама у Републици Бугарској и у Републици Грчкој. Као стипендиста Аристотеловог универзитета у Солуну и Националног универзитета у Атини боравила је у Републици Грчкој, ради усавршавања грчког језика. Била је стипендиста Међународног универзитета „Имам Хомеини“ у Газвину, ИР Иран, ради усавршавања персијског језика.

Предлог теме докторске дисертације под насловом *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*. одбранила је 18. фебруара 2016. године пред комисијом коју су чинили: др Душан Т. Батаковић, научни саветник Балканолошког института САНУ; др Милош Јагодић, редовни професор Филозофског факултета у Београду, др Радомир Ј. Поповић, виши научни сарадник Историјског института у Београду.

Докторска дисертација написана је на српском језику, ћириличним писмом и обликована у складу са *Упутством за обликовање докторске дисертације*. Рад је пагиниран од Предговора до Биографије, до 355. стране, након чега су приложене потписане: Изјава о ауторству, Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада и Изјава о коришћењу. Дисертација је опремљена научним апаратом, Апстрактотом и Списком извора и литературе.

2. Предмет и циљ дисертације

У српској и бугарској историографији постоје дела о односима Кнежевине Србије и аутономне Православне цркве у њој са Бугарском егзархијом у формативном периоду њеног постојања, када још увек нису биле утврђене њене границе ни статус. У тим делима проблем српско-бугарских односа није био примарна тема истраживања, већ само једно од више питања на које се она односе. У питању су дела Ђока Слијепчевића, *Михаило, архиепископ Београда и митрополит Србије*, Минхен 1980; Владимира Стојанчевића, *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд 1986; Јована Хаџи - Васиљевића, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. в (до српско-турских ратова 1876–78)*, Београд 1928; Сузана Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности (1868–1878)*, Београд 2015; дела Славенка Терзића, *Србија и Грчка 1856–1903: Борба за Балкан*, Београд 1992. и

Стара Србија (XIX–XX век): драма једне цивилизације, Нови Сад–Београд 2012, дело Милоша Јагодића, *Србија и Стара Србија (1839–1868), наслеђе на југу*, Београд 2016. Од велике важности за тему су и издања бугарских аутора: Зина Маркова, *Българската екзархија 1870–1879*, София 1989; Иван Снегаров *Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата*, София 1929. Како су нека од ових дела објављена пре више деценија, било је неопходно да се спроведу нова истраживања, у којима ће српско-бугарске државне и црквене везе у хронолошки јасно одређеном времену од оснивања Бугарске екзархије 1870. до Берлинског конгреса 1878. бити централна тема. Више је разлога за то. Извори који су само делом и селективно коришћени, и нису никада објављени постали су доступнији, а ненаучни, национални или идеолошки императиви, више немају тако снажан утицај.

У дисертацији кандидаткиње Јелене Радосављевић детаљно су анализирани односи Срба и Бугара у периоду од доношења султановог фермана којим је утемељена Бугарска екзархија 1870. до Берлинског конгреса 1878. године. Државноправни и црквени статус Срба и Бугара у том периоду није био једнак. Срби су имали аутономну државу и аутономну цркву, док су Бугари тек покушавали да остваре црквену самосталност. И поред те несразмере, која није увек била у корист Кнежевине Србије, односи два народа били су свестрано развијани. Кандидаткиња је рад на дисертацији засновала на темељној критичкој анализи историјских извора различите провенијенције, као и коришћењу релевантних резултата српске, бугарске и грчке историографије.

Најважнији извори налазе се у фондовима у Републици Бугарској и Републици Србији. Од бугарских архива издвајају се Църковно-научен исторически и архивен институт, София; Централен държавен архив София; Български исторически архив, Народна библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, София; Български исторически архив, Народна библиотека „Иван Вазов“, Пловдив. Када је реч о српским архивима, најважнији су: Архив САНУ, Београд; Архив Србије, Београд и Архив Српске православне цркве, Београд, Београд. Грађа руске провенијенције у значајној мери је микрофилмована и пренета у том виду у Централни државни архив у Софији, при чему је њен значајан део публикован, и коришћен у овом раду. Реч је, пре свега, о дипломатској преписци

грофа Игњатијева, руског посланика у Цариграду и активног учесника расправа о бугарском црквеном питању.

Користећи наведене изворе и релевантну литературу, ауторка је отворила и објаснила низ питања која у српској и другим историографијама нису у потпуности разрешена: како је текла акција за оснивање аутономне бугарске цркве и какав је био став Православне цркве у Кнежевини Србији према томе, као и саме Кнежевине Србије, и на који начин је изражавана солидарност са Бугарима под утицајем руске дипломатије, али и словенске оријентације митрополита Михаила Јовановића. У раду је објашњен процес формирања Бугарске егзархије и њених органа, који ће се у ставу према Кнежевини Србији разликовати. Док је на једној страни био егзарх Антим I са егзархијским Светим синодом, другу струју, непријатељски настројену према Србима водио је Стојан Чомаков, русофоб који је налазио начин да допре до европских дипломатских центара како би остварио максималне захтеве у погледу територије Егзархије, и притом диспедитовао српске циљеве. Ауторка је уложила велики труд у анализи српског јавног мњења, али и државних структура, које је изражавано и преко штампе, и било је доминантно пробугарско, док је став према Грцима, односно Васељенској патријаршији, био резервисан. Београдске школе, од основних, преко гимназија и Београдске богословије, до факултета Велике школе, биле су све време отворене за Бугаре.

У погледу односа Православне цркве у Кнежевини Србији према Бугарској егзархији по проглашењу шизме 1872, на основу извора првог реда ауторка дисертације је закључила да је она постала дискретна (*до заједничког служења*), али да није престала, и да су се контакти одвијали преко појединих митрополита, српског дипломатског агента у Цариграду и црквеношколских општина. Грађа бугарске егзархијске провенијенције, до сада непозната и некоришћена у српској историографији, даје нова сазнања о томе какав је био однос порема Србији и њеним интересима. Ауторка је успешно реконструисала низ догађаја који су указивали на постепену промену односа дела Бугара према Србији, који су своју политку заснивали на максималним територијалним захтевима, које је чланом 10. Фермана вешта османска дипломатија оставила као разлог будућих неспоразума између Бугара и Грка, а касније и Срба.

Бугарска активност била је неометана од стране османских власти, јер су они били поданици Османског царства, док Кнежевина Србија то није могла да оствари. Сем тога, ауторка је исправно закључила да су српски примарни циљеви били Босна и Херцеговина, а да је интерес за Македонију, Стару Србију и Понишавље био у другом плану, због чега је касно примећена антисрпска акција. У многим срединама дошло је до прогона српских учитеља, смене митрополита који су са Србијом имали снажне везе, уништавања српских књига и уџбеника, ширења антисрпске пропаганде. Органи Егзархије нису имали успеха у Нишу и околини, у коме је митрополит Виктор Чолаков био просрпски оријентисан. Сви покушаји његове смене о којима је ауторка писала, указујући на различите методе у циљу остварења тог циља, нису успели.

Берлински конгрес (1878), којим је окончана Велика источна криза, само делимично је решио ситуацију на Балкану. Створена је Кнежевина Бугарска, а у областима које је добила Кнежевина Србија уведена је српска државна и црквена управа. Тешкоће које су том приликом уследиле у неким местима биле су последица јаког бугарског утицаја и стабилне егзархијске структуре.

Основни циљ дисертације био је да се на основу релевантних извора и литературе сагледају и објасне нерешена питања која се тичу односа Кнежевине Србије и Бугарске егзархије у формативном периоду њеног постојања од 1870. до 1878. Слободни смо да приметимо да је кандидаткиња у свом раду показала критичност, добру методолошку спремност, и у потпуности испунила задате циљеве.

3. Основне хипотезе од којих се полазило у истраживању

Током шездесетих године 19. века покренута је борба за стварање самосталне бугарске цркве. После неуспелих преговора Васељенске патријаршије и представника Бугара, аутономна Бугарска егзархија установљена је султановим ферманом 1870. године. Она је отказала лојалност Патријаршији 1872. због чега је проглашена за шизматичку творевину. Српски митрополит Михаило Јовановић подржавао је формирање аутономне бугарске цркве, уз услов да сачува канонске везе са Васељенском патријаршијом. У дисертацији је указано на постојање више струја бугарског покрета. Група окупљена око Мешовитог савета Бугарске егзархије је, вођена максималним територијалним захтевима, прво заузела

резервисан, потом и непријатељски став Кнежевине Србији, док је крило око егзарха Антима I било умереније, и од Србије тражило подршку. И Кнежевина Србија и Бугари били су под снажним притиском руске дипломатије, али су и друге велике силе иступале са својим интересима. Ауторка дисертације указује на подршку Бугарској егзархији од стране Православне цркве у Кнежевини Србији, која није учествовала у раду Помесног сабора у Цариграду, на коме је донета одлука о њеном проглашавању за шизматичку структуру. За разлику од Цркве, српску државу шизма није обавезивала, те су истакнути политичари али и владар, кнез Милан Обреновић, одржавали везе са Бугарском егзархијом преко дипломатског агента у Цариграду, као и непосредним сусретима. У Београдској богословији настављено је школовање Бугара, међу којима је било и егзархових рођака. Иако је антисрпска активност егзархијског Мешовитог савета била континуирана, њене размере у Србији нису брзо препознате. Дипломатија Кнежевине Србије касно је развила своју делатност у областима на које је претендовала Бугарска егзархија, чему је допринео и њен ограничени дипломатски капацитет. Током трајања Велике источне кризе 1875–1878. неспоразуми су делом потиснути, да би поново постали изражени по склапању Санстефанског мира. Одлукама Берлинског конгреса 1878. дошло је до промене геополитичке карте Балкана. У ослобођене области које су припале Кнежевини Србији уведена је српска црквена управа. Односи Срба и Бугара су те године подигнути на виши, међудржавни ниво, али су неспоразуми у погледу црквене надлежности око области које су остале под османском влашћу настављени.

4. Кратак опис садржаја дисертације

Докторска дисертација *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878.* састоји се од Предговора (стр.1–13) и основног текста који је подељен на четири целине: *Кнежевина Србија и бугарски национални препород* (стр.14–64); *Настанак Бугарске егзархије* (стр. 65–227); *У времену шизме* (стр. 228–287); *Велика источна криза и успостављање нове реалности* (стр. 288–326). На крају се налазе *Закључак* (стр.327–337); *Списак извора и литературе* (стр. 338–354) и *биографија ауторке* (стр. 355).

Прва целина носи наслов *Кнежевина Србија и бугарски национални препород* (стр.14–64) и подељена је на три потпоглавља: *Бугари у српским ослободилачким плановима* (стр. 14–34), *Православна црква у Кнежевини Србији* (стр. 34–47) и *Борба Бугара за црквену самосталност* (стр. 47–64). У њој је разматран однос Кнежевине Србије према бугарском народу кроз помоћ указивану бугарској емиграцији и питомцима који су се школовали у Кнежевини Србији и у иностранству. Указано је на значај аутономни статус Кнежевине Србије, као и на канонски утемељену аутономију Православне цркве у Кнежевини Србији. Објашњене су тежње бугарског народа за формирањем самосталне цркве. Тај процес започет је Великденском акцијом 1860. године и трајао је све до формирања Бугарске егзархије десет година касније.

Друга целина *Настанак Бугарске егзархије* (стр. 65–227) подељена је на шест потпоглавља: *Успостављање Бугарске Егзархије* (стр. 65–91); *Неуспех преговора и пут у шизму* (стр. 91–100); *Улога Србије у решавању Бугарског црквеног питања* (стр.100–119); *Територија и епархије Бугарске егзархије, митрополити и епископи* (стр. 119–158); *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1872.* (стр. 158–210); и *Школовање Бугара у Кнежевини Србији* (стр. 210 – 227). Целина је посвећена формирању самосталне бугарске цркве и њених институција, и ставу Кнежевине Србије према том процесу. Ауторка је анализирала ферман о оснивању Бугарске егзархије, доношење њеног Органског устава, избор митрополита и формирање граница. Указала је на чињеницу да је Бугарска егзархија формирана указом државне власти. У њен састав су, по ферману, ушле Нишка и Нишавска епархија, а верницима у Македонији је остављена могућност да се изјасне о могућем прикључењу Егзархији. Становништво које је живело у границама Бугарске егзархије било је етнички хетерогено, што ће временом довести до неспоразума са суседним помесним црквама. Размотрен је став Васељенске патријаршије према канонској исправности оснивања нове цркве султановим ферманом, као и улога руске дипломатије у том процесу. Анализирани су ставови помесних православних цркава о овом питању, пре свега Светог Синода Московске патријаршије. Посебно је објашњен став Православне цркве у Кнежевини Србији и српске владе по том питању. Иако су српска држава и црква имале званично неутралан став, многи поступци у пракси били су јасна подршка Бугарима. Православна црква у

Кнежевини Србији одбила је учешће на Помесном сабору 1872. године, на коме је проглашена шизма, а није изостала ни подршка српског јавног мњења Бугарима. У формативном периоду деловања Бугарске егзархије, Кнежевина Србија још увек није имала довољно информација о начину њеног рада, нити је имала мрежу конзулата у Османском царству да би могла да прикупи више података о томе. Ипак, Влада и митрополит Михаило Јовановић разматрали су чињеницу да је један део српског народа био под црквеном влашћу Бугарске егзархије, што се посебно односило на Нишку епархију, али и области у Македонији. Пракса школовања бугарских питомаца у Кнежевини Србији настављена је неометано и након оснивања егзархије.

Трећа целина, *У времену шизме* (стр. 228–287) подељена је на пет потпоглавља: *Ново стање – помесне цркве и бугарска шизма* (стр. 228–237), *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија у новим околностима* (стр. 238–245), *Бугарска егзархија и српски интереси 1873–1875.* (стр. 245–258), *Продубљивање разлика*(стр. 259–276) и *Борба за Ниш и Врање* (стр. 276–287). У трећој целини описана је ситуација у православном свету након што је 1872. године проглашена шизма. Помесне православне цркве имале су различите ставове о бугарском питању. Наглашено је да су везе Кнежевине Србије са бугарским народом и даље одржаване. Комуникација између српских световних и духовних власти и бугарских представника одржавана је углавном преко српског дипломатског агента у Цариграду, и преко Бугара који су живели у Београду. Објашњен је положај Срба у оквирима Бугарске егзархије. Егзархијски митрополити били су подељени у начинима деловања према српском становништву. Неки су заступали тезу да треба инсистирати на наметању бугарског језика. Други су, попут нишког митрополита Виктора Чолакова, сматрали да треба поштовати народносна осећања становништва и не протеривати српске учитеље, чиме се осигуравала оданост Бугарској егзархији. Посебну пажњу ауторка је обратила на стање у митрополијама Нишкој и Нишавској, као и у Врањској области која је била део Скопске митрополије, и у којој су биле присутне и патријаршијска и егзархијска црквена структура.

Четврта целина, *Велика источна криза и успостављање нове реалности* (стр. 288–326), састоји се из два потпоглавља: *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија у Великој источној кризи 1876–1878.* (стр. 288–303) и *Успостављање*

управе Православне цркве у Кнежевини Србији у ослобођеним крајевима 1878. (стр. 303–326). У њима су описане геополитичке промене на Балканском полуострву које су настале као последица Велике источне кризе. У овом периоду, Кнежевина Србија успела је да оствари пуну државну независност. Са друге стране, Бугарска егзархија била је под надзором османских власти, а бугарско становништво страдало је у акцијама нерегуларних османских трупа. Војска Кнежевине Србије је успела да ослободи области Ниша и Топличког краја, Пирота, Враћа, и Куле. Непосредно по ослобођењу ових области, у њима је осим војне и административне, успостављена и српска црквена управа. По Берлинском конгресу, српска управа повукла се из Кулске и Трнске области (околина Пирота). Остатак ослобођених предела припао је Кнежевини Србији, и дошао под црквену власт Православне цркве у Кнежевини Србији. Тиме су границе Бугарске егзархије по први пут редуковане, а митрополије Нишка и Нишавска, као и Врањска област Скопске митрополије, ушле су у састав Православне цркве у Кнежевини Србији. Нишавски егзархијски митрополит Евстатије Димитракијев повукао се у Софију, а Нишки митрополит Виктор Чолаков наставио је рад у оквирима Православне цркве у Кнежевини Србији.

5. Остварени резултати и научни допринос кандидата

Дисертацијом *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878.* се употпуњавају и допуњују досадашња сазнања о односима Кнежевине Србије и Бугарске егзархије, утицају страних сила на њих, као и о бугарској делатности у областима у којима је махом живео српски народ. Закључци ауторке су нови, засновани пре свега на изворима који до сада нису објављени и били су тешко доступни, а у радовима бугарске историографије су коришћени селективно. Због свега тога, дисертација представља велики допринос историјској науци. Уз пуно уважавање досадашњих резултата, кандидаткиња Јелена Радосављевић дала је нов поглед и тумачење ове теме у готово свим аспектима. На основу истраживања необјављених извора првог реда, затим наративних извора (мемоари, дневници) и штампе, као и релевантне литературе, ауторка је написала оригиналну студију о односима Кнежевине Србије и Бугарске егзархије у периоду од 1870. до 1878. године. Дисертација пружа квалитативно нов поглед на српско-бугарске односе,

што ће бити од великог значаја за даљи правац проучавања ове теме у историјској науци.

6. Закључак

На основу изложеног, а с обзиром на то да је дисертација у свему урађена према одобреној пријави, да је оригинално и самостално научно дело, те да су се стекли услови за њену јавну одбрану, чланови Комисије имају част да Наставно-научном већу Филозофског факултета у Београду предложи да се докторанду МА Јелени Радосављевић **одобри усмена одбрана** дисертације *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878.*

У Београду,
21. новембра 2019.

Др Славенко Терзић, дописни члан САНУ
научни саветник Историјског института у Београду

Др Милош Јагодић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Сузана Рајић, редовни професор
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
(писац Извештаја и ментор)